

ҚЫЛМЫСТЫҚ ІСТЕР БОЙЫНША САРАПТАМА ТАҒАЙЫНДАУ**Серикова Л.С.,** з.ғ.м., оқытушы-ассистент**Бақытжанұлы Б.,** 4 курс студенті*І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.*E-mail: ss_laura@mail.ru

Бұл ғылыми мақалада қылмыстық істер бойынша сараптама тағайындау негіздері, сарапшы қорытындысы, сот сараптамасын тағайындау қаулысы, қаулының бөлімдері: кіріспе, сипаттау, қарар бөлімдері қарастырылған. Сарапшының құқықтары мен міндеттері, кешенді сараптама тағайындау кезінде сарапшылардың мәртебесі көрсетілген.

Тірек сөздер: сарапшы, кешенді сараптама, тергеуші, сараптама қорытындысы, қаулы, криминалист

В данной научной статье рассмотрены основания назначения экспертизы по уголовным делам, заключение эксперта, постановление о назначении судебной экспертизы, разделы постановления: вводная, описательная, резолютивная части. Указываются права и обязанности эксперта, статус экспертов при назначении комплексной экспертизы.

Ключевые слова: эксперт, комплексная экспертиза, следователь, заключение экспертизы, постановление, криминалист.

This scientific article examines the grounds for the appointment of an expert examination in criminal cases, the expert's conclusion, the decision on the appointment of a forensic examination, the sections of the resolution: introductory, descriptive, operative parts. The rights and obligations of the expert, the status of experts when appointing a comprehensive examination are indicated.

Key words: expert, complex examination, investigator, expert opinion, resolution, criminologist.

Сот сараптамасы қылмыстық істер бойынша мынадай сатыларда: бірінші сатыдағы соттың алдын ала тергеуі, сот талқылауы апелляциялық және кассациялық сатыларда жүргізілуі мүмкін.

Алдын ала тергеуде сараптаманы тергеуші, анықтаушы, прокурор қажет болған кезде тағайындайды.

Сот-тергеу тәжірибесі сараптаманы мүмкіндігінше тез жүргізген жөн екенін көрсетеді, өйткені кейбір заттай дәлелдемелер нашарлайды, қылмыстық іс қозғау фактісін тез арада негіздеу қажет және т. б.

Кейбір жағдайларда қылмыстық іс қозғау туралы мәселені сот сараптамасын тағайындаусыз және жүргізусіз шешу мүмкін емес (мысалы, сараптама кезінде ғана заттың есірткіге жататындығын анықтауға, денсаулыққа зиян келтіруді жеке немесе жариялы айыптау істеріне жатқызуға болады және т.б.).

Ұзақ уақыт бойы қылмыстық іс қозғалғанға дейін сот сараптамасын тағайындау туралы мәселе талқыланды. (Орлов, Б. М. Батманов, и.Н. Сорокотягин, Е. Р. Российская және т. б.). Бұл жағдайдан шығу жолы ҚР ҚПК 270 бабы болды. ҚР ҚПК "сот сараптамасын тағайындау тәртібі", онда: "Сот сараптамасын қылмыстық іс қозғалғанға дейін тағайындауға және жүргізуге болады" делінген [1].

Қылмыстық іс қозғалғанға дейін сот сараптамасын тағайындау және жүргізу практиктердің арасында екіұштылық тудырды.

Әрбір сот сараптамасы қылмыстық іс қозғау сатысында жүргізілмейтіні белгілі (мысалы, сот-психиатриялық, сот-бухгалтерлік, сот-генетикалық, кешенді сот психологиялық-психиатриялық және т.б.), өйткені олардың өндірісі көптеген шектеулермен

байланысты (адамның гендік құрамын мұқият сараптамалық зерттеу, психиатриялық клиникада стационарлық ем).

Мысалы, сот-бухгалтерлік сараптаманы тағайындау бірінші кезектегі тергеу әрекеті емес. Тергеуші сараптама тағайындамас бұрын қажетті дәлелдерді жинайды және зерттейді, сарапшының алдына қойылатын сұрақтарды қалыптастырады, сараптама мекемесімен анықталады немесе бухгалтерлік білімі бар адамдар арасынан сарапшыны шақырады.

Қылмыстық іс қозғалғанға дейінгі тергеу әрекеттері қылмыстық іс қозғау үшін негіздерді анықтау немесе теріске шығару мақсатында жүргізіледі.

Сот сараптамасын тағайындау-бұл қылмыстық іс қозғау үшін мәселені шешудің негіздерін іздеу дегенді білдірмейді. Фактілер сот сараптамасын жүргізгеннен кейін ғана пайда болады.

Е. Р. Россинская қылмыстық іс қозғалғанға дейін сот сараптамасын тағайындаудың қарсыластары сараптама тағайындау кезінде туындауы мүмкін жағдайды қажетсіз драматизациялайды деп санайды. Сонымен қатар, қылмыстық іс қозғалғанға дейін сот сараптамасын тағайындауға алғашқы қадам жасалды (ҚР ҚПК 225 бабы «Экспертная» сот-медициналық сарапшысының (бірақ сот медицинасы саласындағы маман емес — 1960 ж. РСФСР ҚІЖК 180-б.) қатысуымен мәйітті табылған жерінде қарау көзделеді.

Оқиға орнына сот сараптамасын немесе «оқиға орнына криминалистикалық ситуациялық сараптаманы» белсенді тағайындау және жүргізу туралы уақтылы пайымдау ұсынылады.

Біздің ойымызша, заң шығарушы қылмыстық іс қозғалғанға дейін сараптама жүргізуге рұқсат беретін баптың енгізілуі мүдделі адамдардың құқықтарына нұқсан келтіреді (шектейді) және қылмыстық іс қозғалғанға дейін (мысалы, жауап алу) тергеу әрекеттерін жүргізу туралы жаңа ұсыныстардың пайда болуына ықпал етеді деп дұрыс қорықты. Осындай жағдайлардың алдын алу мақсатында сот сараптамаларын тағайындау және жүргізу кезінде заңнамалық нормалардың сақталуына қатаң бақылау енгізу қажет.

Сараптаманы тағайындау кезінде тергеуші қазіргі ғылымның, техниканың, өнердің, қолөнердің даму деңгейі, сараптама түрлері, сондай-ақ белгілі бір сараптамалық мекеменің немесе шақырылған сарапшының мүмкіндіктері туралы түсінікке ие болуы керек. Тәжірибе көрсеткендей, тергеушілер сараптама тағайындау кезінде қателіктер жібереді, бұл көбінесе белгілі бір сараптаманың мүмкіндіктерін нашар білумен түсіндіріледі. Сараптама жүргізу қажет деп тани отырып, субъект дәлелді қаулы шығарады, ол оны жүргізу үшін процесстік негіз болып табылады.

Қр сот сараптамасын тағайындау туралы қаулыда көрсетіледі:

- сот сараптамасын тағайындау негіздері;
- қандай сараптама тағайындалады (сот сараптамасының түрі немесе тегі);
- сот сараптамасын жүргізу кімге тапсырылады (сарапшының тегі, аты, әкесінің аты немесе сараптама мекемесінің атауы);
- сарапшының алдына қойылған әрбір мәселенің тұжырымы;
- сарапшының қарауына қандай материалдар ұсынылады.

Қаулы үш бөліктен тұрады: кіріспе, сипаттама, қарар [2].

Кіріспе бөлімде жасалған орны, күні, қаулыны кім құрастырғаны (тегі, лауазымы және жұмыс істейтін орган) және қандай қылмыстық іс бойынша көрсетіледі.

Қаулының сипаттау бөлігінде істің фабуласы қамтылады, арнайы білімді пайдалану қажеттілігін негіздеген мән-жайлар санамаланады, зерттеу объектісінің ерекшеліктері белгіленеді. Сараптама тағайындалған ҚР ҚПК -нің баптары көрсетіледі. Егер сараптама жүргізу сот-сараптама мекемесінің сарапшыларына тапсырылса, сонымен қатар ҚР ҚПК 270 — бабына сілтеме жасалады, егер сараптама тағайындау міндетті болса, онда.

Қаулының қарар бөлігінде сараптаманың түрі немесе тегі көрсетіледі, сарапшының рұқсатымен шығарылған мәселелер қалыптасады, сарапшы тағайындалады немесе сот-сараптама мекемесі анықталады, оның қызметкерлеріне сараптама жүргізу тапсырылған, сарапшының қарауына ұсынылған материалдардың тізімі келтірілген.

Тергеуші мен сарапшының байланыс орнын таңдау өте маңызды. Сараптама орны әдетте сараптама түрімен анықталады. Мысалы, амбулаториялық сот-психиатриялық тергеу изоляторында немесе психиатриялық мекемеде, стационарлық — психиатриялық мекеменің (аурухананың) сот-психиатриялық бөлімшесінде жүргізілуі мүмкін. Сот-медициналық сараптама бұл үшін арнайы жабдықталған үй-жайларда, сондай-ақ ашық ауада жүргізіледі. Заң әдебиеттерінде кейбір жағдайларда "далада" сараптама жүргізу ұсынылады.

Оқиға болған жерді тексеру кезінде тергеуші көбінесе табылған іздер мен заттай дәлелдемелер жедел тәжірибелік зерттеулерді қажет ететін жағдайда болады (мысалы, қолайсыз ауа-райының салдарынан қылмыс іздерін жоғалту қаупі).

Оқиға орнындағы сараптама объектілері жеке заттар және тұтастай алғанда материалдық жағдай, күштеп өлім іздері бар мәйіт болуы мүмкін (мысалы, өлім болған жерді анықтау немесе ЖКО кезінде мәйітте зақым келген заттарды сәйкестендіру қажет). Мұнда тергеушіге мамандандырылған жылжымалы сот-медициналық және биологиялық зертханалар үлкен көмек көрсете алады.

Оқиға орнындағы сараптамалық зерттеу уақыт бойынша тергеу қарауымен байланысты емес және онымен қатар немесе ол аяқталғаннан кейін жүргізілуі мүмкін.

Қылмыстық істер бойынша сараптама әдетте мемлекеттік сараптама мекемесінде тағайындалады (мысалы, ҚР ПМ сараптама және сот-сараптама бөлімшелерінде, ҚР Әділет министрлігінің Сот-сараптама мекемелерінде және т.б.).

ҚР ҚПК 273 бабы сот сараптамасын арнайы білімі бар адамдар арасынан мемлекеттік және басқа сарапшылар жүргізеді. Тергеуші сараптама мекемесінің басшысына сараптама тағайындау туралы қаулы жібереді, соңғысы өндірісті нақты сот сарапшысына тапсырады, оған бапта қарастырылған құқықтар мен жауапкершілікті түсіндіреді.

Сараптама мекемесінен тыс сот сараптамасын жүргізу кезінде қаулы мен қажетті материалдар тікелей сарапшыға оған осы бапта көзделген құқықтар мен жауапкершілікті түсіндіре отырып тапсырылады.

Сараптама жүргізу уақыты көбінесе оқиғаның сипатына, жиналған дәлелдерге, сараптама түріне байланысты болады. Мысалы, сот-медициналық, ветеринарлық, химиялық, ихтиологиялық сараптамалар дереу жүргізілуі керек, ал сот-бухгалтерлік есеп, сот-экономикалық, сот-психиатриялық, сот-психологиялық және басқа да сараптама түрлері тергеуші сараптамалық материалдардың қажетті мөлшерін жинаған кезде ғана жүзеге асырылады.

Сараптаманы тағайындау сәтін таңдау қылмыстық істің ерекшелігімен, тергеушінің туындаған жағдайды бағалауымен анықталады. Сонымен, егер тез бұзылатын тауарлар объект ретінде әрекет етсе, сот-тауартану сараптамасы мүмкіндігінше қысқа мерзімде тағайындалуы керек.

Сараптамалық зерттеудің бағыты мен көлемі тергеушінің сарапшының алдына қойған мәселелерімен айқындалады. Мәселелерді тұжырымдау ғылым мен техниканың мүмкіндіктерімен, зерттелетін қылмыстың құрамымен, сарапшының құзыретімен анықталады.

Сараптаманың міндеттерінің бірі-қойылған сұрақтардың мағынасын түсіну, олардың ғылымның заманауи мүмкіндіктеріне сәйкестігі. Сондықтан, сұрақтарды тұжырымдау кезінде тергеушінің тұжырымдардың дұрыстығын, жаңа сұрақтар қою мүмкіндігін (тергеушіні қызықтыратын жағдайлар шегінде), маңызды емес мәселелерді шешудің орындылығын тексеретін білімді адамдармен кеңескені жөн. Мысалы, кәсіби бұзушылықтар туралы іс бойынша сараптама тағайындау кезінде сот дәрігерінен алдын-ала кеңес алу қажет.

ҚР ҚПК 274 бабы, тергеуші күдіктіге, айыпталушыға, оның қорғаушысына сот сараптамасын тағайындау туралы жарлықпен таныстырады және оларға олардың қарастырылған құқықтарын түсіндіреді:

- сот сараптамасын тағайындау туралы қаулымен танысуға;
- сарапшыға қарсылық білдіруді мәлімдеуге немесе басқа сараптама мекемесінде сот сараптамасын жүргізу туралы өтініш жасауға құқылы;

- сарапшылар ретінде олар көрсеткен адамдарды тарту туралы не нақты сараптама мекемесінде сот сараптамасын жүргізу туралы өтінішхат беруге құқылы;

- сот сараптамасын тағайындау туралы қаулыға сарапшыға қосымша мәселелер енгізу туралы өтінішхат беруге құқылы;

- сот сараптамасын жүргізу кезінде тергеушінің рұқсатымен қатысуға, сарапшыға түсініктеме беруге;

- сарапшының қорытындысымен немесе қорытынды берудің мүмкін еместігі туралы

Криминалистикалық әдебиетте сарапшының (сот-техникалық, сот-медициналық, автотехникалық, криминалистикалық және т.б.) рұқсатына қойылуы мүмкін мәселелердің үлгі тізбесі тұжырымдалған. Тергеуші бұл ұсыныстарды негізге ала алады, бірақ сұрақтар қою нақты тергеу жағдайына сәйкес келуі керек. Сұрақтар қылмыстық процестің барлық қатысушылары үшін қол жетімді, түсінікті, бір мәнді және шешілуі, зерттеу көлемін дәл анықтауы, екі жақты түсіндіруге жол бермеуі тиіс.

Тергеуші үлгілерді өз еркімен алады, бірақ үлгілерді қайтарудан бас тарту жағдайлары болуы мүмкін, содан кейін оларды мәжбүрлеу арқылы алуға болады. Алайда үлгілерді мәжбүрлеп алу жағымсыз болып саналады, сондықтан адам оларды өз еркімен беруі үшін барлық шаралар қабылданады.

Сараптама тағайындау кезінде айыпталушыға оның құқықтарын түсіндіру қажет. Ол сарапшыға қарсылық білдіруге, өзі көрсеткен адамдардың арасынан сарапшыны тағайындау туралы, қосымша сұрақтар қою немесе тұжырымдарды өзгерту туралы, сараптама жүргізу кезінде қатысу туралы сұрауға, қайталама және қосымша сараптама тағайындау туралы өтініш жасауға, тергеуші арқылы қосымша материалдар беруге құқылы. Тергеуші айыпталушының осындай өтінішінен бас тартқан кезде оған қолхат арқылы хабарланатын дәлелді қаулы шығаруға міндетті.

Сараптама тағайындау туралы қаулыны және зерттеуге арналған материалдарды алғаннан кейін сарапшы бірқатар дайындық іс - шараларын жүргізеді:

1) сараптама тағайындау туралы қаулымен және іс материалдарымен танысады;

2) объектілерге мұқият алдын ала тексеру жүргізеді және олардың жарамдылығы мен жеткіліктілігін белгілейді;

3) үлгілердің сапасына немесе олардың салыстырмалы зерттеу үшін жеткіліктілігіне күмән болған кезде сарапшы анықталған кемшіліктерді жоюды ұсынады;

4) тергеушімен бірге сарапшы қойылған міндеттерді нақтылайды, сұрақтарды талдайды, мәселенің өз тұжырымын ұсынады, тергеу тапсырмасын сауатты талдайды және т. б.;

5) тергеушінің сот сараптамасын жүргізу кезінде қатысуға ниет білдіргенін анықтайды.

Сотта қылмыстық істер бойынша сот сараптамасын тағайындау. Сот тараптардың өтініші бойынша немесе өз бастамасы бойынша сот сараптамасын тағайындай алады. Егер алдын ала тергеуде сот сараптамасы жүргізілген болса, онда сарапшының қорытындысы сот отырысында тексерілуге тиіс. Сот үкімі тек сот отырысында зерттелген дәлелдемелерге негізделуі мүмкін екенін көрсетеді. Сарапшыны сотқа шақыру туралы сот шешімі сот отырысына дайындық процесінде қабылданады.

Судья сот отырысына сарапшыны шақыру туралы бұйрық береді, сондай-ақ оның сотқа келуін қамтамасыз ету бойынша шаралар қабылдайды. Бұл ретте сарапшыны шақыру тек қажетті жағдайларда ғана жүзеге асырылады. Қажетті жағдайларда мыналар түсініледі:

- сарапшының қорытындысы тергеліп жатқан іс бойынша аса маңызды дәлел болып табылады;

- сотта қосымша сараптама жүргізудің орындылығы айқын;

- сараптамалық қорытындының дұрыстығына немесе оның негізділігіне күмән туады (ол істің өзге материалдарына қайшы келеді);

- бір факті бойынша екі сараптама жүргізіліп, сарапшылар керісінше қорытындыға келеді;

- комиссиялық немесе кешенді сараптама жүргізген сарапшылар арасында келіспеушіліктер туындады және олардың әрқайсысы өз қорытындысын жасады;
- сарапшы мүдделі Тараптың өтініші бойынша сотқа шақырылды, ол сараптама қорытындыларымен келіспейді;
- сарапшылардың тұжырымдары негізделген айыпталушы, жәбірленуші, куәгер оларды өзгерте алады деп сенуге негіз бар.

Егер комиссия немесе кешенді сараптама жүргізілсе және сарапшылардың тұжырымдары бір-біріне қайшы келмесе, сот отырысқа бір сарапшыны шақыра алады. Егер сарапшылардың қорытындыларында келіспеушіліктер болса немесе мәселелердің бір бөлігі жеке-дара шешілсе, сот отырысқа барлық сарапшыларды шақыруға құқылы.

Егер сот сараптамасы алдын-ала тергеу сатысында жүргізілмесе, онда сот процесі кезінде сараптама жүргізу мүмкіндігі туралы немесе істі прокурорға қайтару туралы шешім қабылдауы мүмкін. Сот отырысында сот сараптамасын тағайындау және жүргізу кезінде төрағалық етуші прокурорға, сотталушыға, оның қорғаушысына, сот отырысының басқа да қатысушыларына олар сарапшылардың алдына қою қажет деп санайтын мәселелерді жазбаша түрде беруді ұсынуға міндетті. Сұрақтарды ауызша түрде де қоюға болады, олар міндетті түрде сот отырысының хаттамасына енгізілетін болады. Төрағалық етуші мәселелерді жариялайды, оларды талқылайды, соттың пікіріне қатысы жоқ мәселелерді қабылдамайды [3, 189 б.].

Сот сарапшының алдына қойылатын мәселелерді түпкілікті тұжырымдайды.

Сарапшы қандай да бір мәселелерді қабылдамау туралы өтінішхатты осы қабылдамаудың себептерін көрсете отырып мәлімдей алады. Сонымен қатар, сарапшы сұрақтардың тұжырымдамасын өзгертуді ұсынуы мүмкін.

Сот сараптамасын тағайындау туралы ұйғарым ҚР ҚПК арнайы реттелмейді. Заңда сот сараптамасы "сот сараптамасын жүргізу" белгілеген тәртіппен жүргізілетіні көрсетілген. Сондықтан, іс жүргізу заңының жалпы мағынасында сотта сот сараптамасын тағайындау туралы анықтама тергеушінің сараптама тағайындау туралы қаулысына ұқсас. Сот сараптамасын тағайындау туралы ұйғарым кеңесу бөлмесінде шығарылады, ал көшірмесі сарапшыға беріледі. Сот сараптама тағайындау туралы ұйғарымды заңда көзделмеген басқа құжаттармен (ілеспе хат, сұрақтар тізімі және т.б.) ауыстыруға құқылы емес.

Сот отырысына сарапшы ретінде шақырылған адам жеткілікті кең құқықтарға ие, мысалы, сотталушыға, жәбірленушіге немесе куәгерлерге сараптама үшін маңызды жағдайлар туралы сұрақтар қоюы мүмкін.

Алдын ала тергеуге қатысқан сарапшы сот отырысында дәлелдемелерді бағалауға бірден енгізіледі. Алдын ала тергеуде сараптама жүргізбеген сарапшы сараптама тағайындау туралы ұйғарым шығарылғаннан кейін ғана дәлелдемелерді зерттеуге кірісе алады.

Сарапшы сараптаманы соттың үй-жайында не қажетті жабдықтар мен техникалық құрылғылар бар зертханада жүргізе алады. Сарапшының қорытындысы сотта жария етіледі және соттың сараптама тағайындау туралы ұйғарымымен бірге іске қоса тігіледі. Сот сарапшының сотқа қатысу ұзақтығы туралы мәселені шешеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі, 2014 жылғы шілдедегі № 231-V ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231>
2. Сот-сараптама қызметі туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2017 жылғы 10 ақпандағы № 44-VI ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1700000044>
3. Тапалова Р.Б., Даубасова С.Ш., Арын А.А. Сот-сараптамасының нормативтік-құқықтық негіздері: оқу-әдістемелік құрал. 1- басылым – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 200 бет.